

További hivatkozások:

- Bura László 1994a. Szatmári diákok. 1610–1852. Szeged, 1994
Bura László 1994b. A szatmári református kollégium és diákjai (1610-1852). ETF. 217.
Dományházi Edit–Laczkovits Miklós (szerk.) 1997. Fasciculus rerum scholasticarum
Collegii Claudiopolitani Unitariorum. I. 1626–1648. Szeged.
Kathona Géza 1979. Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig. KerMagv. 30–9.

KOVÁCS SÁNDOR

AZ ERDÉLYI UNITÁRIUSOK ÉS AZ ÚJVILÁG

Mindannyian tudják azt, hogy unitarizmus bölcsője Kolozsvár, azt viszont már kevesebben tudják, hogy 1574-ben e városnak szokatlan vendége volt – egy indián. Igen, egy amerikai indián. Mielőtt bárki kétségbe vonná épelméjűségem, kijelentem, hogy a szóban forgó indián a *Catechesis Christiana* című dialógus egyik kulcsszereplője. Párbeszédese formában megírt katekizmusban, Paleologus tollán öltött testet 1574-ben, Kolozsvárott, Telephus, az indián. Jacobus Paleologus, az inkvizíció elől menekülő görögnek mondott gondolkodó a 16. század legmerészebb antitrintárius ideológusa, Dávid Ferenc harcostársa volt. Szerepének és jelentőségének bemutatása meghaladná e dolgozat kereteit, ezért csak a *Catechesis*-szel és annak is az amerikai kontinensről ideszakadt szereplőjével, Telephusszal, az indiánnal foglalkozunk.¹

Paleologus *Catechesis Christiana*² című dialógusának szereplői: egy Sámuel nevű zsidó kereskedő, Péter és Pál kolozsvári ifjak, egy kálvinista, egy pápista és lutheránus atyafi, Kolozsvár városának tanácsosai és természetesen Telephus, az indián. Mindannyian a város bölcs prédikátorához, a Dávid Ferencsel azonosítható paphoz intézik hitbeli eligazítást váró kérdéseiket. Kolozsvár főlelkésze alapos felkészültséggel 12 napon keresztül magyarázza az unitarizmus nonadorantista dogmatikáját. Dialógus formájába bujtatott katekizmussal van dolgunk tehát, melynek szerzője tanítványaival ezt színre is vihette. A *Catechesis Christiana*ban szereplő indián, Telephus a romlatlan, naiv vadember megszemélyesítője, az a pogány, akinek egyszerű erkölcs, természetes racionalizmusa éles ellentétben van az európai katolicizmus sötét babonáival és irracionalizmusával. Szerepeltetésére azért kerül sor, hogy Paleologus kifejthesse azt a véleményét, hogy az emberek komoly filozófiai és teológiai igazságokat képesek felismerni természetes módon, kizárólag a természet ösztönzésére. Az emberi értelem által felismerhető igazságok közé tartoznak a társadalmi együttélés szabályai, amelyek a legtöbb esetben megfelelnek a Bibliában rögzített erkölcsi törvényeknek is. Könnyen gondolhatnánk arra, hogy Paleologus a *religio naturalis* képviselőjének te-

kinti Telephust. Arról van szó a szerző gondolatmenetében, hogy a természetvallás bizonyos fejlődési fokra tudja elvezetni az embert, a magasabb szintre emelkedéshez szükség van a kinyilatkoztatásra. Paleologus ezzel kapcsolatos nézetét az 1572-ből származó *De tribus gentibus* c. munkájában fejti ki. Arról ír ugyanis, hogy Istennek három népe van, akik helyes fogalommal rendelkeznek a megigazulásról. Ezek a zsidók, akik Ábrahám vér szerinti leszármazottai, „a körülmetéletlenek” (praeputiani), akik a pogányoktól származó keresztények, tehát a pápisták, a görögkeletiek, az örmények, a protestánsok. Végezetül pedig a mohamedánokat említi, akiket „turci Christiani”-nak nevez. Kétféle hit létezik szerinte: a *fides narrationis*, a történelmi elbeszélésbe, és a *fides promissionis*, az isteni ígéletbe vetett hit. Paleologus szerint az a hit teszi „igaz keresztényekké” a moszlimokat.³

E merész univerzalisztikus eszméket valló gondolkodóra még visszatérek a későbbiekben.

Közvetett kapcsolatok az erdélyi és angol unitáriusok között a 16. században

Az erdélyi unitarizmus angol kapcsolatait sejteti az az 1570-ben valószínűleg nyomtatásban is megjelent kiadvány, melynek címe *De Falsa et Vera* ...⁴ A beavatottak tudják, hogy ez a kiadvány a közép-kelet-európai antitrinitarizmus legjelentősebb és ugyanakkor legrejtélyesebb antológiája. A lengyel és magyar antitrinitáriusok manifesztumaként tekinthető munka, a *De Falsa et Vera* ... első kiadása 1568-ban jelent meg Gyulafehérváron. Minden jel arra mutat, hogy Dávid Ferenc és harcostársai 1570-ben egy újabb kiadást terveztek megjelentetni, és ezt nemcsak János Zsigmondnak, hanem Erzsébetnek, Anglia királynőjének is ajánlották. Az angol királynőre úgy tekintettek, mint „a vallás valóságos dajkjára és legelszántabb oltalmazójára.”

Erzsébet Angliája Paleologus 1576-ban befejezett *Adversus Pii V. proscriptionem Elizabethae Regniae Angliae* c. kéziratban maradt munkájában is a tolerancia hazájaként szerepel. A királynőhöz címzett ajánlólevélben Paleologus hangsúlyozza, hogy mindig rokonszenvvel viseltetett az angolok iránt, ezért kötelességének tartja, hogy V. Pius kiközösítő bullájával szemben a királynőt megvédje.

Az erdélyi unitáriusok Erzsébet királynő iránti rokonszenve nem volt titok a 16. században. Ennek az „Erzsébet-kultusznak” elkötelezettje volt Budai Parmenius István is, az első magyar, aki a 16. században partra szállt az Újvilágban.⁵

Parmenius Budán született, ifjú éveiről nem sokat tudunk. Újabbkori életrajzírói megegyeznek abban, hogy Parmenius az 1570 években a kolozsvári unitárius iskolában tanult. Jussion eszünkbe, hogy pontosan ebben az időszakban tanított Jacobus Paleologus Kolozsvárt az unitáriusok iskolájába. Ismerve Paleologus Erzsébet iránti szimpátiáját, nincs okunk kételkedni abban, hogy ezt diákjaival is megosztotta. Amennyiben elfogadjuk ezt a megál-

lapítást, akkor azzal is egyetérthetünk, hogy Budai Parmenius Istvánban, Paleologus hatásának köszönhetően, már Kolozsváron felébredhetett a vágy az Erzsébet kormányozta Anglia és a romlatlan vademberek lakta Újvilág iránt. Nem valószínűtlen, hogy Budai ismerte és olvasta Paleologust és a *Cathecesis Christianát*. Vajon nem a *Chatechesis*-nek a hatása érződik-e a *De navigatione* c. művében akkor, amikor a töröktől, pápától sújtott Európa alternatívájaként az ismert világ határain túl felfedezendő új világot mutatja fel. Az új földrész romlatlan lakói, akik törvényektől mentes, természetes életet élnek, akik sohasem ismerték sem a török, sem a pápa zsarnokságát, biztosíthatják újra az új aranykor beköszöntét. Ide pedig csak olyan országnak fiai jutnak el, ahová sem a török karja, sem a pápa uralma nem ér el. Ilyen ország Anglia, amelyet a szűz királynő kormányoz.

Parmenius István 1581-be érkezett Oxfordba. Itt Richard Hakluyttal, angol földrajztudóssal és sok más neves tudóssal és világljáróval ismerkedett meg, köztük sir Gilbert Humphrey-vel is.

Gilbert admirális Erzsébet királynő kegyeltje volt, aki az uralkodótól felhatalmazást kapott az Újvilágban leendő gyarmat alapítására és birtokba vételére. A Gilbert vezette expedícióhoz csatlakozott Budai Parmenius István is, így jelen volt 1583. augusztus 3-án New Foundland szigetének felfedezésénél. Parmenius volt az expedíció krónikása. Költői szavakkal örökítette meg útjukat és felfedezéseiket, sajnos korai halála megakadályozta abban, hogy az eseményeket részletesen feldolgozza. Az augusztus 20-án továbbinduló hajóraj Sable-sziget közelében szélviharba került és augusztus 29-én a Delight nevű hajó 100 főnyi legénységével együtt elsüllyedt. Az eltűntek között volt Parmenius is. Ő volt az első költő, aki verset írt az Újvilágról.

Szervezett amerikai kapcsolatok a 19–20. században

Az amerikai unitáriusokkal 1831-ben kerültünk kapcsolatba. Közismert, hogy Bölöni Farkas Sándor volt az első erdélyi unitárius, aki 1830–31-ben beutazta az Egyesült Államokat és Kanadát. Észak-amerikai élményeiről nagyszerű könyve jelent meg 1834-ben *Utazás Észak-Amerikában* címen. Bölöni művében a francia forradalom elveinek megvalósulásaként tekint a fiatal amerikai demokráciára, s az ott tapasztaltakat egybeveti a hazai korlátozott fejlődéssel, az elavult társadalmi berendezkedéssel. A könyv a Függetlenségi nyilatkozat magyar fordítását is közli, és a reformkor legnagyobb könyvsikereként tartjuk számon. A bestseller ezekért a polgári liberális eszmékért hamar indexre került.

Farkas Sándor utazásai során unitáriusokkal is találkozott, és hazatérve egyházunknak beszámolt az Amerikában tapasztaltakról. Bölöni az Újvilágban ismerkedett meg Henry Ware-el az AUT (Amerikai Unitárius Társulat) titkárával. Bölöni még amerikai földön volt, amikor 1831. november 14-én levelet kapott, Ware-től, melyben az AUT titkára részletesen ismertette az unitarizmus amerikai történetét, majd Bölöni Farkas közvetítésével felkérte egyházunkat a kölcsönös tájékoztatásra és levélváltásra. Ware nemcsak Farkas

Sándornak írt, hanem december 1-én kelt levelét Molnos Dávid kollégiumi tanárhoz intézte. Ebben elmondja, hogy az AUT évekkorábban elhatározta, hogy kapcsolatba lép az erdélyi unitáriusokkal. Bővebb információkért Bölöni Farkashoz utasítja tanártársát. Hogy Bölöni válaszolt-e a levélre, nem tudjuk, ha igen, ezt amerikai földön kell keresni. Sajnos a Molnos Dávid válaszevele sem maradt fenn, csak egy rövid lapszéli megjegyzés arról, hogy Molnos latin nyelven válaszolt a hozzá intézett levélre, és ezt Bölönihez küldette el „expediálás” végett. Molnos válaszeveleének sorsáról semmit nem tudunk, azaz azt tudjuk, hogy Ware-nek ezt a levelet nem kézbesítették.

Tíz évvel a Henry Ware levele után amerikai vendége volt Székely Miklós unitárius püspöknek. 1841. áprilisában George Summer lelkész világszerte útjában városunkat is felkereste, és Székely Miklóssal találkozott. Az EKT jegyzőkönyve igencsak szűkszavúan örökítette meg ezt a látogatást, mindössze annyit mond, hogy Summer George találkozott a püspökkel, s ez neki ajándékozta a *Summa Universae* ... egyik szépen bekötött példányát. A korabeli kolozsvári sajtó sem árul el semmit a messziről érkezett látogatóról.

Amerikai kapcsolatainkban a változás 1868-ban kezdődött. Charles Dall indiai misszionárius lelkész Kalkuttából az Egyesült Államok felé tartva meglátogatta városunkat. Két héten keresztül Benczédi Gergely tanár társágában bejárta nagyobb egyházközsegeinket, ismerkedett az erdélyi unitarizmussal. Dall a kollégium dísztermében előadást tartott Indiáról és az amerikai unitarizmusról, melyet a kolozsvári unitáriusok nagy érdeklődéssel hallgattak. Látogatását kihasználva felekezeti vezetői levelet írtak az AUT-nak. Az 1868. május 20-án kelt levélben az erdélyiek sajnálattal említik, hogy minden próbálkozás ellenére az eddigi kapcsolatfelvétel meghiúsult, de remélik, hogy a továbbiakban sikeresen együttműködnek felekezeteink. Egy igen beszédes levléreszletet szó szerint idézek: „Üdvözöljük önöket, a Channing és Parker szellemének örököseit, kiknek neve és műveik előttünk is ismeretesek. Örömmel fejezzük ki a felett, hogy az unitarizmus szabad szelleme oly hatalmasan nyilatkozott a rabszolgák felszabadítása kérdésében, mely mint egy sötét folt ült Észak-Amerikának szabadságtól de-rült ábrázatán.”⁶

Mielőtt e levél és Dall az Amerikai kontinensre érkezett volna, az AUT Végrehajtó bizottsága tudomást szerezvén arról, hogy egyházunk fennállásának háromszázados évfordulóját készül megünnepelni, egy magyar nyelvű levélben köszöntötte egyházunkat. Ebben a levélben ajánlják fel az amerikaiak, hogy Channing magyar, német és zsidó nyelvre való fordítását finanszíroznák. Ebből idézem a következőket:

„Mivel nem tudjuk, hogy mi úton-módon szolgálhatnánk önöknek vagy vehetnénk részt munkálkodásunkban, bátorodunk egy ajánlatot tenni. Mi tudjuk, hogy az önök irodalma mily nagy szolgálatot tett nekünk. A lengyel testvérek (Fratres Poloni) írásai könyvtárainkban a legbecsesebb teológiai értekezések közt foglalnak helyet, és örvendeni fogunk, ha az így nyert szolgálatot viszonzhatjuk az által, hogy legjelesebb íróink gondolatait küldhetjük

önöknek. Úgy tetszik nekünk, hogy hasznos szolgálatot tennénk ha Dr. Channing és más írók munkáit Európa különböző nyelveire lefordítanók. Ennélfogva tisztelettel kérjük, értesítsenek, hogy vajon egy ily vállalat segítené-e a mi célunkat az önök országában, és vajon önök közre adhatnák-e ezen munkákat, ha elküldenők? A mi szándékunk az, hogy válogatott értekezéseket bocsássunk ki magyar, német és zsidó nyelven, ingyen való szétosztás végett, meg lévén győződve, hogy az ily gondolat kicserélés nem lenne haszon nélkül.”⁷

A levelet Charles Lowie, az AUT titkára írta alá. Kolozsváron kapva kaptak az ajánlaton, és a Képviselő Tanács hosszú levélben számolt be a háromszázados zsinat lefolyásáról, majd a Channing fordításokkal kapcsolatban a következőket írták: „E célból mi a jézusi tiszta keresztény eszmék egyetemesítésére nagyon fontos tényezőnek tekintjük azt, ha a nép minden rétegeiben fejlődésnek indult vallásos mozgalomnak úgyszólván irányt adhatunk a dr. Channing s más jeles amerikai unitárius atyánkfiai vallásos műveinek magyar és német nyelvre való lefordításával s kiadásával – héberre azért nem tartván szükségesnek lefordítani, mert nálunk minden zsidó tud vagy magyarul vagy németül. Minthogy pedig Dr. Channingnek s említett atyánkfiaiának eddig megjelent beszédei igen nagy érdekeltséget ébresztettek mindenféle felekezetben, mi teljes örömmel ragadjuk meg az önök által nyújtott jobb kezét. Mi azt hisszük, hogy egy körülbelül 600–700 dollárba kerülő 12 darab egy-egy íves taractnak lefordítása s évenkénti kiadása a vallásos dolgoknak jelen váltságos pillanataiban igen hatalmas rugó volna közös ügyünk előmozdítására. Ugyanazért örömmel nézünk elébe az önök által kiválasztandó és célszerűbbnek ítélt jelesebb amerikai teológiai művek kiadásának, s szép sikert reménylünk e téren is az unitarizmusnak hazánkban való terjesztésire nézve.”⁸

A fordításokat célzó nemes törekvés mellett a magyar unitáriusok nem mulasztották el ismertetni egyik legmerészebb 19. századi projectüket, nevezetesen a budapesti unitárius templom felépítésének tervét.

Az 1868-ban megfogalmazott merész építési és fordítási tervekkel megindult az amerikaiakkal is a rendszeres kapcsolattartás. Ez néhány évig intenzív levelezést jelentett, majd konkrét látogatások következtek.

Kapcsolataink alakulásának fő forrása az a 314 levél, melyet 1881–1912 között váltottunk amerikai unitárius testvéreinkkel. A levelezés angol eredetijének egy részét Kolozsváron az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtő Levéltára őrzi. Teljesebb magyar nyelvre fordított anyagot őrzött meg az *Emlékkönyv a magyar, angol és amerikai Unitáriusok közt az 1870. év óta folyt levelezésekről és egyéb érintkezési viszonyainkról 1821–1922 I–IV*. A kiadásra érdemes négykötetes kézzel írott *Emlékkönyvben* találjuk meg angol és amerikai kapcsolataink legalaposabb krónikáját.

*Channing-fordítások*⁹

Az AUT által felajánlott fordítási támogatás az 1870-es években valóra vált, és Channinget magyar nyelven olvashatta a széles olvasóközönség.

1871. február 21-én Kriza püspök egy kedves levél kíséretében az amerikai unitáriusoknak elküldi Channing művei első magyar fordításának 4 példányát. Egy évvel később megjelent a második kötet is, 1873. január 23-án pedig már a harmadik kötetből küldtek tiszteletpéldányt az AUT-nak.

Ugyanebben az évben Kriza püspök levelet küldött az AUT-nak, ebben többek között ezeket írja: „Ismét és ismét köszönet a nemes adományért, mit saját magatok megtagadásával is a mi erősödésünk végett áldoztatok.

Érezzük, tudjuk, hogy azért legméltóbb köszönet lesz, ha nemzeti lobogók csillagai a legszebb, legfényesebb csillagait a szellemi szabadság, a vallás és erkölcs tisztább elveit itt Keleten ismertetni s megszerettetni igyekezünk. Mint a napkeleti bölcsék láttuk már a ti csillagotokat Keleten és annak tisztességet tenni soha meg nem szűnünk.”¹⁰

1873-ban még egy jelentős és kapcsolataink alakulását döntő módon befolyásoló eseményre került sor Budapesten. A bécsi világiállításon résztvevő angolok és amerikaiak egy része június 14–16. között a magyar fővárosban részt vett egy megbeszélésen. A budapesti találkozás angol–amerikai képviselői voltak: Hale E. Edward, New York-i lelkész, az *Old and New* szerkesztője, John Fretwell ifj. kereskedelmi ügynök, műfordító, egyházunk egyik leglelkesebb támogatója, a BFUA (British and Foreign Unitarian Assotiation) válaszmányi tagja és Sutwich Emma úrhölgy, akiről sajnos semmi közelebbit nem tudunk. Az erdélyi unitáriusokat Simén Dániel és Kovács János teológiai tanár képviselte. A megbeszélés eredményes volt, az AUT ezt követően több mint két évtizeden keresztül komoly pénzüsszeggel járult hozzá a budapesti unitárius templom felépítéséhez. Jeles vendégeinket Kovács János Bécsig kísérte, és itt lehetőség szerint tovább lobbizott templomépítésünk érdekében. Jackson S. Shultzot, a bécsi világiállítás amerikai főbiztosát és Hamilton Hillt, Massachusetts állam képviselőjét is próbálta megnyerni a templomépítés ügyének. E két utóbbi férfiúnál nem tudom milyen sikerrel járt, de az tény, hogy a budapesti találkozást követően Hale E. Edward és John Fretwell elkötelezett barátja lett felekezetünknek.¹¹

1873. nyarán bizonyos Morrison I. Robert kereste fel Erdélyt. Kovács János teológiai tanár vendégszeretetét élvezte, és útjáról a *Christian Register* 1874. évi februári évfolyamában számolt be.

Az új esztendő 1874. első levelét Kolozsvárról küldték az AUT-nak, és ehhez mellékelték Channing fordításainak 4. kötetét.

Kapcsolataink az 1874-ik évben bizonyára ellankadtak volna, ha amerikai részről nem áll ügyünk mellé Hale Edward és John Fretwell. Különösen ez utóbbinak tartozunk mérhetetlen köszönettel, hogy a magyar unitarizmus iránti érdeklődést ébren tartotta. 1874-ben az AUT két évre 1000–1000 dollár támogatást ígért kollégiumainknak két új tanári szék létesítésére. Az összeget nem volt könnyű előteremteni. Fretwell vall e nehézségekről Krizának írt levelében: „... a felhozott nehézségeken kívül még vannak mások is, amik remélem idővel elenyésznek. [ti. infláció] Az amerikaiak azt mondják, miért segítsük mi az erdélyi unitáriusokat, mikor nekünk is elég szükségünk

van Nyugaton. Erdélyországot az Amerikaiak csak a németek tudósításaiból ismerik, azok pedig rossz színben tüntették föl önöket. Nekem sok fáradságra kerül a balvéleményeket eloszlatni. Sokat írok a lapokba, s több helyen vettem fel már beszédem alapjául IPét 2,9. versét. Ha az amerikaiak meggyőződnek arról, hogy azt a pénzt mit önöknek küldenek úgy használják fel, hogy az ők várakozásaiknak megfeleljenek, akkor ezután többet is fogják segíteni...”¹²

Az amerikaiak bizony meggyőződhetek erről, mert a számukra legválságosabb időben sem szüntették meg nagylelkű támogatásuk. Nemcsak az AUT támogatta a magyar unitarizmus ügyét, hanem magánszemélyek is, köztük egy hölgy nevét kötelességem megemlíteni. Richmond Anna Providence-ből 1875. március 3-án kelt levelében értesít, hogy egy kolozsvári tanári állás megszervezésére 5000 dollárt ajánlt föl. Ezt az AEA-ban helyezték letétbe, és évenként 500 dollárt küldenek át a tanári fizetés fedezésére addig, amíg az összeg tart. Kolozsvárott kitörő örömmel fogadták az ajánlatot, és azon nyomban megszervezték a Richmond Anna tanszéket. Ennek tanárául fiatal orvostudort választottak, aki biológiát, zoológiát és pszichológiát tanított a kollégiumba. Pár gondolattal korábban említettem, hogy Edward Hale és Fretwell közbenjárására az AUT 2000 dollárt küldött a kolozsvári tanintézetnek. Ebből az összegből létesült a Channing és Pristley tanszék, melynek fenntartásáért igencsak nagy érvkészletet vonultattak fel az erdélyiek. Ferencz József az újonnan választott püspök a Pristley és Channing tanszék érdekében a következő érveket sorakoztatta fel Fretwellhez 1876. november 28-án írott levelében: „ha meggondolom, hogy az AUT mekkora összeget fordít misszióra, mennyit áldoz Indiára, Ausztráliára, úgy tetszik nekem, hogy hasonló célból a magyar unitarizmus érdekében kiadott 2000 ft. sem lenne elvesztegetett pénz. Avagy nem éppen olyan fontos dolog-e a létezőt megtartani és erősíteni, mint új hódításokat tenni?”¹³ A lobbizás ezúttal sem volt hiábavaló, az amerikaiak a két tanszéket még jó ideig támogatták.

1877. április 3-án keletkezett a már sokat emlegetett Fretwell ezt a levelet, és egyéb érdekessége mellett az a szembetűnő, hogy ez az első írógépen szerkesztett epistola, amit Amerikából kaptunk. A levél szerzője így vall a csodálatos masináról: „Hihetőleg csodálkoznak a levél szokatlan formáján. Nyomdai írással van írva, mely egy új amerikai találmány, s mellyel én levelemet kétszer oly sebesen írhatom, mint pennával. Ez az eszköz bár 125 dollár az ára, nagy használatba jött Amerikában.”

De nem a gépelt forma teszi ezt a levelet érdekessé, hanem az, hogy szerzőjük angol nyelvre fordította Jókai Mór *Egy az Isten* című regényét.¹⁴ Köztudott, hogy Jókai a 19. századi magyar irodalom legnagyobb és legolvasottabb szerzője. *Egy az Isten* c. regényében az erdélyi unitáriusokról ír, olyan csodálatosan, hogy Fretwell levelében azon ábrándozik, hogy az angol és amerikai unitáriusok regényes életrajzát is Jókaival kellene megírni.

„Mindenek felett szeretném, ha Jókai Mórt rá lehetne egyszer beszélni, hogy meetingünket meglátogatná, ha nem is vallásos eszméink iránti rokon-

szenvből, hanem intézményeink tanulmányozása szempontjából. Nagy örömemre szolgálna, ha ő Egy az Isten regényének befejezése után rávenné magát egy második regény írására, mely az angol és amerikai unitáriusok életét illusztrálná. Mily jó lenne, ha önöknek legnagyobb írója oly regény írására vállalkoznék, mely a mi nagy unitárius férfaink: Sir John Bowring, Pristley, Cahnning, Martineau, Dall, Lindsey, Fellon, Andrew kormányzó, Fox J.W., Nightingale kisasszony életére s azoknak Kossuthtal és a magyar szabadság más harcosaival való összekötéseire lenne alapítva.”¹⁵

Amint tudják, Jókai egyetlen regényt sem írt az angol-amerikai unitarizmusról. Ő ugyan nem írt, de Kolozsváron azért tovább folytatódott. Kriza János életében Channing öt kötete jelent meg magyarul, összesen 32 esszé. 1881-ben jelent meg a 6. és egyben utolsó kötet. Channingnek az erdélyi unitárius teológiában betöltött szerepét sajnos még senki nem vizsgálta meg alaposan. Tény az, hogy Kriza püspöksége alatt az angol és amerikai unitarizmus hatására kezdett teológiánk eltávolodni a Szentábrahámi Mihály által megfogalmazott dogmatikától egy liberálisabb irány felé. További alapos kutatások kellenek ahhoz, hogy Channing hatását és befolyását végre tudományos igénnyel feltárhassuk.

1881-től az AUT mindenkori titkárával tartotta egyházunk a kapcsolatot. A titkár természetesen a Társulat nevében levelezett a magyar unitáriusokkal. Hasonló volt a helyzet Kolozsváron, ahol egy bizottság vállalta fel a külügyi kapcsolattartást. Az AUT titkárain kívül mások is írtak, köztük egy igen értékes levél – sajnos eredetije nincs levéltárunkban – 1909. február 16-án kelt, és aláírója William Howard Taft, az Amerikai Egyesült Államok 27. elnöke. Levelében udvariasan megköszöni Ferencz József püspöknek, hogy elnökké választása alkalmából gratulált.

A magyar–amerikai unitárius kapcsolatok története itt nem ér véget, sőt 1882-után kezd igazán fellendülni, hogy Kovács János teológiai tanár, a kolozsvári angol klub megalapítója meglátogatta az Egyesült Államokat. A fél esztendeig tartó amerikai út célja az volt, hogy erdélyi oktatásunk színvonalasabbá tételére megfelelő pénzalapot gyűjtsünk. Igazgató tanárunk útját siker koronázta. Az általa felkeresett gyülekezetek, magánszemélyek nemes lelkűen adakoztak iskolaiügyünk felkarolására. Kovács János hazatérve az EKT-nak részletes beszámolót küldött útjáról.¹⁶ Az amerikai lapokban több tucat újságcikk jelent meg neves tanárunkról, és Kolozsváron és Budapesten is cikkeztek róla a rangosabb napilapok. Kovács után Boros György látogatott el a 19. század fordulóján az Államokba. Az AUA Ferencz József püspököt szerette volna vendégül látni, de a püspök korára és egészségi állapotára hivatkozva minden meghívást udvariasan visszautasított. Érdekes végigkövetni a levelezésben azt a szabadkozását, ahogyan Ferencz József már az 1880 évektől kezdődően egészségére, nyelvtudására hivatkozva kitér a látogatások elől. Az amerikaiak szinte rimánkodnak, biztatják, hogy a hajóút jót tesz meggyengült egészségének, de a püspököt a hosszú útra nem lehetett rábeszélteni. Egyetlen egyszer hallhatta hangját Amerika, azt is gramofonról.

Az erdélyi technika 1900-ban rácáfolt a nyugatira. Boros György volt az, aki 1900-ban képviselte egyházunkat az AUA 75. évfordulóján a Bostonban tartott kongresszuson. Elindulása előtt Ferencz József kongresszushoz intézett beszédét viaszhengerre vette, s Bostonban az egybegyűltek nagy gyönyörűségére lejátszatta.

A huszadik század e nagyszerű nyitánya után folytatódott a levelezés és kölcsönös látogatás. Az első világháború kitöréséig zavartalan volt kapcsolataink, legtöbb levelet Charles Wendtevel az IARF titkárával váltottuk. A világháború kitörését, majd a trianoni békeszerződést követően a Luis Craig Cornish vezette delegáció próbált jogorvoslást keresni a kisebbségbe szorult magyar egyházaknak. A huszadik századtól kezdődően teológusaink a AEÁ-beli egyetemeken tanulhattak. Balázs Ferenc néve mindannyiuk előtt ismerős, de ez első amerikai akadémitánk nem ő, hanem György János volt, aki a harvardi egyetemen a 1900 évek elején doktori fokozatot szerzett. Hazatérve a bibliai tudományok tanszékét töltötte be, majd egyházpolitikai és személyes okokból megvált állásától. Kivándorolt és talán Dél-Amerikában halt meg. Érdekességképpen említem, hogy a Starr King School for the Ministry könyvtárának büszkeségét alkotó Rare Book Collection jó néhány darabja György János közvetítésével került dr. Wilburhoz.

A magyar–amerikai unitárius kapcsolatok további kutatása és ezek tudományos igényű feldolgozása a jövő feladata. Jelen dolgozatban csak néhány izgalmasabb levelet ismertettem, és teljességgel eltekintettem a 16–17. századi közvetett angol kapcsolataink tárgyalásától.

Jegyzetek

¹ BALÁZS Mihály, *Jacobus Paleologus munkáiról*, A Dunánál, 2002/9, 11–30.; PIRNÁT Antal, *Die Ideologie der Sibenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Bp., 1961, 54–116. A tanulmány megírásakor még nem jelent meg a *Földi és égi hitviták. Válogatás Jacobus Paleologus munkáiból*, fordította NAGYILLÉS János, válogatta, az előszót és jegyzeteket írta BALÁZS Mihály, A Dunánál, Qui One Quint, 2003.

² Jacobus PAELOGUS, *Tizenkét nap keresztény káté*, ford., Nagyillés János, a fordítást szakmailag ellenőrizte Balázs Mihály, A Dunánál, 2002/9, 33–54.

³ PIRNÁT Antal, i. m.

⁴ *De Falsa et vera unius Dei ...cognitione libri duo*, Albae Juliae, 1568, Hasonmás kiadása PIRNÁT Antal gondozásában, Bp., 1988, (Bibliotheca Unitariorum) Magyar fordítása, Kolozsvár 2002, (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2.)

⁵ KLANICZAY Tibor, *Jegyzetek Budai Parmenius Istvánról = Hagyományok ébresztése*, Bp., 1976, 225–241.

⁶ *Emlék-könyv az erdélyi s angol Unitáriusok közt 1825 óta folyt levelezésekről s egyéb érintkezési viszonyainkról*, I. 111. (kézirat) Vö. *The Monthly Journal* 1868, IX, 423–427.

⁷ *Emlék-könyv ...I.* 128.

⁸ *The Monthly Journal* 1869, X, 78–83.

⁹ Vö. ERDŐ János, *Channing magyar nyelven*, KerMagv 1980, 120–138.

¹⁰ *Emlékkönyv a magyar, angol és amerikai Unitáriusok közt az 1870-ik év óta folyt levelezésekről s egyéb érintkezési viszonyaikról* II, 33.

¹¹ HAJÓS János, BUZOGÁNY Áron, *Az amerikai, angol és magyar unitáriusok találkozója Budapesten, június 14, 15, 16-án 1873*, KerMagv, 8, (1879), 262–280.

¹² *Emlékkönyv* II, 49.

¹³ *Emlékkönyv ...* II, 66–68.

¹⁴ *Egy az Isten; or The People Who Love but Once*, Translated from the Magyar of Maurus Jokai by John FRETWELL, W. N. LOEW, With an introduction essay by John FRETWELL, Jr., on Maurus Jokai and forty years of Hungarian literature, Author's edition, 1877. A fordítás mellett egy tanulmánya is megjelent *The Christian in Hungarian Romance* (A study of dr. Maurus Jokai's novel, "there is a God; or, the people who love but once.")

¹⁵ *Emlékkönyv ...*II, 70.

¹⁶ ÁCS Tivadar: *Böloni Farkas Sándor utóda*, Láthatár, 1943/11.

KOVÁCS SÁNDOR

JAKAB ELEK ÉS DÁVID FERENC¹

Jakab Elekre emlékezünk halálának 100-dik évfordulóján, arra a történetészre, akit Ferencz József unitárius püspök 100 évvel ezelőtt tartott főtanácsi beszédében „egyházunk világító tornyának” nevezett.

Az 1897-es esztendő az unitárius egyháznak és – joggal mondhatjuk – a magyarságnak két világító tornyát oltotta ki: Brassai Sámuel és Jakab Elek. Néhány hónappal ezelőtt nagy polihisztorunkra, Brassaira emlékeztünk, ma pedig Jakab Elek emlékét idézzük.

A huszadik század végén elképzelhetetlen Kolozsvár múltjának tanulmányozása Jakab Elek hatalmas történelmi munkája fellapozása nélkül. Ugyan így, Dávid Ferenc életét és munkásságát sem lehet úgy megismerni, hogy a kutatásban ne Jakab Elek Dávid Ferenc emléke című műve legyen elsődleges forrásunk.

Tanulmányunkban elsősorban Gál Kelemen: *Jakab Elek élet- és jellemrajza* című munkájára támaszkodunk, és arra a kérdésre próbálunk meg választ adni, hogy miért okozott mérhetetlenül nagy csalódást Jakab Eleknek az 1879-es Székelykeresztúri Zsinat. Tudjuk, hogy Jakab Dávid Ferenc életrajzát egyháza felkérésére éppen a szóban forgó zsinatra készítette el, az egyházalapító püspök halálának háromszázadik évfordulójára.

Az életrajz megírásának gondolata már 1863-ban megfogalmazódott Jakab Elekben. A János Zsigmondról írott tanulmányában olvashatjuk, hogy a Dávid Ferencsel való foglalkozást „egy későbbi füzetre, vagy tán önálló munkára tartom fenn”.² Az unitárius egyház fennállásának 300-dik évfordulója tiszteletére, 1868 augusztusában, Tordán tartott zsinaton, – bár erről határozat nem született – eldöntötték, hogy emlékünnepelet tartanak a 300 évvel ezelőtt mártíromságot szenvedett Dávid Ferenc tiszteletére. Hat évvel később, az 1874 decemberében tartott EKT gyűlésen Buzogány Áron következő javaslatát a Főtanács elé terjesztették: „Indítványom tehát az: mondja ki a Méltóságos és Főtisztelendő Egyházi Tanács határozatilag, hogy Dávid Fe-